

Francesc DE BORJA I D'ARAGÓ, *Diari*
Edició i traducció de Joan Iborra, amb la col·laboració de
Maria Toldrà, pròleg de Josep M. Benítez
València: Tres i Quatre; Institut Internacional d'Estudis Borgians,
2010, 288 p.*

ENRIC FERRER SOLIVARES

INTRODUCCIÓ

El Vè centenari ha propiciat una important aproximació a la figura i a l'època del duc i sant Francesc de Borja. Un element fonamental de la seua personalitat és l'espiritualitat. Hui, amb el seu *Diari*, tenim l'ocasió d'aprofundir un poc més en el seu coneixement.

La seua publicació, en la traducció de Joan Iborra, forma part de les col·leccions de temàtica borgiana que està fent, des de fa anys, l'editorial Tres i Quatre. A hores d'ara, tal magnífic conjunt constitueix una aportació fonamental per a conèixer la família valenciana més universal de tots els temps i, consegüentment, una part important de la història de la ciutat ducal.

La traducció realitzada per Joan Iborra mereix un esment especial. Fer una traducció d'unes notes personals, és a dir, no destinades a la publicació, ha exigut un important esforç a diferents nivells. En primer lloc, per a aclarir el sentit general, el to escaient, l'aproximació a la terminologia espiritual de l'època. En segon lloc, per a encertar amb les solucions lingüístiques que el text demana. En ambdós aspectes, el traductor ha reeixit i ens ha donat un text accessible, tot i les seues dificultats intrínseques. Els lectors ho agraïm i entenem perfectament el que Joan Iborra ha explicat, en la seua introducció, sobre els esculls que ha hagut de superar en un treball tan complex i també tan necessari per a la recepció actual del text.

Francesc de Borja no és un cas aïllat... El segle XVI va ser una època de canvis i d'experimentació en el terreny religiós i humà. Tampoc no és un cas únic, el segle XVI. En diverses ocasions, per exemple en el període d'entreguerres del XX (1918-1939), la consciència europea va ser somoguda i va suscitar diverses reflexions davant un possible final de la història (Osvald Spengler, *La decadència de l'Occident*), o la recerca dels grans moments de canvi històric –el temps-eix d'Arnold Toynbee, *Estudi de la*

* Reproduïm el text llegit durant la presentació de la versió valenciana del *Diari* de Francesc de Borja a la Casa de Cultura de Gandia, el 28 de gener de 2011.

Història (A Study of History, 1934 seg.)– o d'aquells fets més significatius, com en el cas de Stefan Zweig, amb el seu *Moments estel·lars de la Humanitat (Sternstunden der Menschheit, 1924)*, autor ara de moda i potser sobrevalorat. Llibres que ens parlen d'alguna època que ha canviat la marxa de la història. Una d'aquestes èpoques, sobretot des de la perspectiva europea, va ser el segle XVI: el Nou Món, la reforma protestant, la presència de l'Islam otomà, l'humanisme (amb figures tan rellevants com Erasme, Tomàs More i Joan Lluís Vives), etc.

En el terreny més estrictament religiós, el XVI consagra una espiritualitat de caràcter més interior, allunyada de les pràctiques pietoses habituals a l'Edat Mitjana (processons, peregrinacions, devoció a les relíquies dels sants, sermons, representacions sacres...). És ben conegut el profund impacte de la *devotio moderna*, propiciada per grups de laics als Països Baixos, però assumida fins i tot per les congregacions religioses. Noms com Kempis i *La imitació de Crist*, o místics com Ruysbroeck, ens estalvien de donar més explicacions... També en el camp del pensament, aquesta tendència va arribar, pel seu interiorisme, a intel·lectuals com Erasme de Rotterdam, tan influent en la primera meitat del XVI. La mateixa Reforma, amb personalitats de gran profunditat teològica i espiritual com Felip Melanchton o Joan Calví, va contribuir a fer avançar una espiritualitat interior, molt unida a la Bíblia. En l'Església catòlica, no sols per impuls del concili de Trento, l'espiritualitat va arribar a un conreu exquisit que donà fruits ben importants, com, per exemple, la reforma d'alguns ordes religiosos i l'aparició de figures com Ignasi de Loiola, Teresa d'Àvila o Joan de la Creu.

Quan sembla que els “fonaments trontollen” (Salm 10), com en aquella època, l'advertència de sant Ignasi –“en tiempo de desolación nunca hacer mudanza, mas estar firme y constante en los propósitos y determinación” (LOIOLA, 1990: 168-169)– va ser assumida pels esperits més sensibles, que intentaren baixar a la profunditat del propi ésser per tal de cercar-hi alguna resposta i, fins i tot, objectivar la seua tensió interior i espiritual a través de l'escriptura d'una confessió o un diari... Maria Zambrano, amb la seua habitual finor intel·lectual, tot estudiant el cas de sant Agustí, entre altres, advertia que la confessió apareix “en momentos decisivos, en momentos en que parece estar en quiebra la cultura, en que el hombre se siente desamparado y solo. Son los momentos de crisis, en que el hombre, el hombre concreto, aparece al descubierto en su fracaso” (ZAMBRANO, 1988: 23). L'autora pensa que l'home s'adona del caràcter fragmentari de tota vida, i és per això que busca, més enllà de la percepció dels seus límits, la unitat, la integritat de la seua figura personal. Des d'eixa desesperació, s'esforçarà per trobar una esperança: “la de algo más allá de la vida individual, algo así como la creencia, en unos clara, en otros, confusa, de que la verdad está más allá de la vida” (ídem: 22). És el moment, seguirà dient Zambrano, en el qual “el alma se ha vuelto a su interioridad; en su centro se ha encontrado ese punto de identidad, eterno e impasible, que está dentro del mismo hombre”. En aquesta situació límit “nace el sujeto, eso que nombramos yo. En realidad hemos adquirido nombre,

nombre propio". "Todo aquel que se vuelve hacia Dios, recibe un nombre propio", tal com va dir Ruysbroeck, citat per Zambrano, perquè "mientras el alma ha estado sin este centro, no ha podido ser conservada" (ídem: 41). En aquest sentit, acostar-se, amb un esperit obert, a les obres escrites per alguns ascetes i místics, com en el cas del nostre Francesc de Borja, pot dur per camins sorprenents, fascinants i plens de preguntes noves i velles sobre la condició humana i els seus misteris.

ESPIRITUALITAT BORGIANA EN EL CONTEXT DEL SEGLE XVI

Si el mèrit d'una època cal situar-lo en la seua actitud sobre l'home (una específica antropologia), el XVI és també un temps de gran eclosió religiosa: reformes catòliques; moment de provatures (com els *alumbrados*, il·luminats) i de clarificació (fins i tot autoritària i repressiva per part de la Inquisició, o dels seus equivalents en els territoris protestants); aparició de tendències espirituals ortodoxes: franciscans (amb la seua oració afectiva, de "recogimiento", o la seua valoració de la humanitat de Crist); carmelites, com Teresa d'Àvila, coneguda personalment per Borja, dotada d'una gran capacitat expositiva de la seua experiència mística i també d'una extraordinària claredat de judici, més enllà de qualsevol quietisme, tal com deia a les seues religioses: "no os quedéis en el camino, sino pelead como fuertes hasta morir en la demanda, pues no estáis aquí a otra cosa sino a pelear" (TERESA DE JESÚS, 1962: 246). Entrega contínua a Déu, en l'oració, fins i tot de petició per tantes necessitats dels hòmens, l'Església, etc. Una vida de tal intensitat exigia un examen de consciència diari, una direcció espiritual amb "cuenta de conciencia" (també escrita), una renúncia als valors del món, un servici exquisit al proïsme, una confiança plena en la bondat i misericòrdia de Déu, confusió davant dels dons que Déu atorga a la criatura i la resposta sempre insuficient de l'home...

En el cas dels jesuïtes també hi haurà uns moments de recerca i potser de desorientació. Francesc de Borja ho viurà a Gandia amb alguns jesuïtes delerosos de viure més en contemplació que no en la vida activa. El més destacat va ser el P. Antoni Cordeses, autor d'algunes obres molt difoses posteriorment (com el *Itinerario de la Perfección cristiana*), on apareix la influència de l'escola franciscana, plena d'afectivitat i d'il·luminació interior. La intervenció d'Ignasi de Loiola serà ben contundent i exigirà coherència amb l'espiritualitat de la Companyia, amb una intensa dedicació a l'apostolat. En els seus *Ejercicios espirituales* insisteix en quina és la vocació de l'home "criado para alabar, hacer reverencia y servir a Dios nuestro Señor y, mediante esto, salvar su ánima", tot deixant ben clar que les coses del món són útils si ajuden a assolir la finalitat última... La claredat i determinació d'aquesta opció fonamental no trenca amb l'aproximació a l'altre de forma dialogal, de tal manera que el mateix Ignasi (LOIOLA, 1990: 53) escriu "que se ha de presuponer que todo buen cristiano ha de ser más pronto a salvar la proposición del prójimo que a condenarla; y si no la puede salvar,

inquira cómo la entiende, corrijale con amor; y si no basta, busque todos los medios convenientes para que, bien entendiéndola, se salve [la proposición]”. Francesc, amb una admirable obediència, acceptarà regular la pròpia vida amb l'estil de les *Constitucions*, ell, que des de ben menut, s'havia format en l'ambient espiritual franciscà (les clarisses de Gandia o consellers espirituals com el franciscà Juan de Tejada). En el fons, com més avant passarà, rau la problemàtica relació entre gràcia i llibertat, un tema, d'altra banda, de gran importància en la mateixa Reforma luterana.

Francesc de Borja viurà una llarga evolució; el *Diari* és tan sols el testimoni de l'etapa final de la seua vida, etapa de maduresa espiritual i humana. Tindrà sempre ben present en la seua vida espiritual: la centralitat de Crist (sobretot en la Passió), l'oració mental, la vida ordenada o regular, el propi coneixement contrastat amb el discerniment del confessor i superiors.

El fet d'escriure ja expressa el desig d'objectivar d'alguna manera la pròpia vivència, és a dir, convertir-la en matèria de reflexió per tal d'assumir-la i anar superant aquelles deficiències que s'hi observen. També com una possible preparació per a la confessió sacramental, la direcció espiritual o la “cuenta de conciencia”.

Sense cap pretensió d'exhaustivitat, ens podem centrar en alguns dels aspectes que, al nostre parer, contribueixen a dissenyar la seua sorprenent personalitat espiritual i l'itinerari dels sis anys arrellegat al *Diari*, amb l'advertència de no fer-ne una interpretació lineal, sinó complexa, reiterativa, amb alts i baixos, amb expressions que barregen elements aparentment antagònics com “consolació, esperança, confusió” (BORJA, 2010: 117).

Déu crida personalment a la salvació. El P. Francesc de Borja, com ens passa a tots, no podia oblidar el seu passat, per a bé o per a mal. La renúncia al seu *status* social per a ingressar en la Companyia de Jesús no significa esborrar tot allò que l'ha constituït com a persona i creient. Amb una precisió cronològica admirable va evocant en els apunts del *Diari* persones, situacions, llocs i experiències que l'havien marcat profundament. Alguns exemples: 30 d'agost de 1564, “Acció de gràcies perquè avui es compleixen catorze anys d'ençà que eixí de Gandia” (119); 10 de juny de 1564: “Desé aniversari de la creu amb què em carregaren a Tordesillas” (direcció espiritual de la regent Joana d'Àustria, filla de l'emperador); oració pels seus fills (19 de juny de 1566, 207); l'aniversari de la mort de l'emperadriu Isabel (89-90, 200); l'aniversari de la professió religiosa... Una lectura, com fa ell, del seu passat, que ja no l'angoixa, indica una gran maduresa psicològica, una notable purificació interior i una fe i una esperança ben fermes.

Asserenat així, la relació amb Déu parteix de la veritat, de la infinita distància entre el Creador i la creatura. Una distància que els dons que Déu atorga als hòmens fa encara més sublim: la pobra resposta de l'home és, en un primer moment, de confusió (“Es demanà confusió considerant que ‘en Ell vivim, ens movem i som’, i sent tan a prop, l'escàs acatament”, 92; “confusió de les vegades que em ressuscità i les que torní a crucificar-lo espiritualment”, 105). Confusió que el portarà a experimentar un gran

dolor dels pecats (94), com una prova més de la distància entre el Déu de l'amor i l'home inconscient o simplement no disposat a reconèixer tot allò que, sense cap mèrit, se li ha estat regalat.

El combat, però, no es fa en solitari. La identificació amb l'esperit i la lletra de la Companyia li forneixen una estructura ascètica ben definida (observança regular, *Constitucions, Diari*, 110-113; obediència, la creu acceptada, en ser elegit general, 152): normes, horaris, examen de consciència, mortificacions... en connexió amb els elements fonamentals de la vida cristiana: la paraula de Déu (Bíblia), l'any litúrgic, la pregària de petició per l'Església, per la Companyia, pels benefactors... (152, 154, 159-160, 165, *passim*); el testimoni de Maria, la Mare de Déu, model de creient (103-104, 113, 220-222); l'exemple dels sants que coneix, com Teresa d'Àvila, dels apòstols, com Pere i Pau (109), sant Francesc d'Assís, el seu estimat pare i mestre Ignasi de Loiola... Tal núvol de testimonis l'animarà a carregar amb els dolors i pecats dels altres, a fer d'intercessor amb un cor obert a tots; com també a acceptar els propis límits, com les malalties (185, 224) i la mateixa mort (278).

Francesc de Borja, al *Diari*, repetirà una i altra vegada que experimenta consolació, d'una forma especial en la celebració quotidiana de la missa (262, 272, *passim*). Als *Ejercicios espirituales* (LOIOLA, 1990: 47, 174, 167-168), sant Ignasi explica tres accepcions del mot "consolación": primer, "llamo consolación cuando en el ánima se causa alguna moción interior, con la cual viene la ánima a inflamarse en amor de su Criador y Señor", de tal manera que ja no pot estimar cap cosa si no és per referència al Creador de totes les coses; segon: intens sentiment, fins i tot amb llàgrimes, pels propis pecats, pels sofriments de Crist en la Passió, o altres consideracions; tercer: qualsevol augment d'esperança, fe i caritat, i tota joia interior que "llama y atrae a las cosas celestiales y a la propia salud de su ánima, quietándola y pacificándola en Criador y Señor". En aquest sentit, segons els casos, consolació pot expressar diversos matisos, a vegades no explicitats i en altres ocasions clarament dits: "consolació, esperança, benedicció" (258), en forma ternària, amb una evident intensificació. D'altra banda, sant Ignasi, amb el seu coneixement de l'esperit humà, posa en guàrdia sobre la fàcil acceptació de la consolació, pel seu caràcter amable, com també per les possibles suggestions que pot produir i que demanen un atent discerniment d'esperit.

La culminació del seu itinerari espiritual és Déu mateix: tot ha d'estar dirigit a Ell: "principio y fundamento" dels exercicis espirituals ignasians (LOIOLA, 1990: 57) i de tota la vida cristiana. També recorda el conegut lema de sant Ignasi: "ad maiorem Dei gloriam" (99). En el *Diari* hi ha una espiritualitat profundament trinitària. Borja pauta la seua vida de cada dia des d'una forma ternària (no sols per raons mnemotècniques, per facilitar-ne la fixació en la memòria), de tal manera que se serveix del número tres per a fer present la santíssima Trinitat (283): lloança cada tres hores; peticions per a les 24 hores del dia (en cada una d'elles es demanen tres gràcies); demanar quinze gràcies cada dia en les hores repartides; meditar 24 punts de la Passió de Crist (198-199); tres

peticions cada setmana per a superar un defecte, ajudar el proïsme i la Companyia (273); acció de gràcies a les tres divines persones cada tres hores (98).

En el *Diari*, de forma explícita, hi ha abundants referències a Déu Pare, Fill i Esperit Sant, amb una gran atenció pels atributs de Déu; per exemple, l'eternitat, en la qual ell se sent acollit i segur: “doní gràcies, considerant el qui era, el qui és i el qui ve, pel que féu amb mi i pel que fa, i pel que espere que farà” (99). També la bondat de Déu, des de l'interior de la comunicació trinitària i des de la seua manifestació en la història de la salvació: “per la bondat amb què el Pare donà el Fill i el Fill vingué i l'Esperit Sant es lliurà” (100).

La contemplació de Jesucrist, el Fill de Déu, se centra preferentment en la Passió. Borja se sent atret per la humanitat de Crist, pels seus sofriments, per tot allò que ha fet a favor de la humanitat. La relació de Borja amb Crist és profundament propera, íntima, emotiva, de tal manera que voldria que la ferida del seu amor a Crist no es tancara mai, que poguera arribar a “morir per Ell” (103) o que la seua resurrecció siga també la d'ell (105). Cada moment de la passió de Crist es converteix en exemple per a la pròpia vida, de tal manera que a cada un d'ells afegirà un propòsit (així al Crist coronat d'espines li oferirà no caure en la supèrbia)...

L'acció de l'Esperit Sant, la percep en els seus efectes, perquè la seua presència és com una pluja suau, un goig interior (94-95), amb un fruit, entre altres, ben important per a Borja: “el senyal d'haver arribat l'Esperit Sant és el coneixement d'un mateix” (95). Col·loqui íntim amb l'Esperit Sant; així, a la vespra de Pentecosta, escriu: “Consolació, esperança i l'esperit de no mirar ni tractar sinó amb Ell totes les meues coses, com si partís d'aquest món” (273).

Al llarg del *Diari*, com un resum de la seua relació amb Déu, són freqüents les jaculatòries com “Beneït sia Déu”, “Lloat sia Déu per tot”, “Lloat sia Déu”... que mostren allò que Francesc de Borja tenia als llavis i al cor: un pregon sentiment d'acció de gràcies per tot allò que havia obrat en ell.

CONCLUSIÓ

Una lectura actual del *Diari* sembla anar contracorrent (sempre des de la perspectiva occidental), com si entràrem en una vertadera contracultura, en un terreny desconegut... Interioritat en el temps de la cultura com a espectacle; coherència en el temps de l'home líquid (segons la coneguda expressió de Zygmunt Bauman), fragmentari, postmodern, sense rumb determinat, que ha renunciat a les grans utopies (*i. e.*, a entendre l'home, el món, Déu), a la memòria, pur actualisme... És com comparar la solidesa d'una escultura de Michelangelo amb un trencadís... L'home fragmentat, per tant de més fàcil manipulació pel gran Leviatan del poder en totes les seues vessants, també per les obscures forces de l'economia. Aquest Leviatan propicia una permanent inseguretats (en el treball, en les relacions humanes, en el consum, en

l'afebliment dels referents culturals per preterició de la memòria...) per tal d'assolir una docilitat més gran dels hòmens i dones en el tauler d'escacs de la dominació.

El *Diari* de Borja, com tantes altres obres de profunditat humanista i espiritual, pot ajudar a situar de forma escaient el debat sobre l'home i la seua identitat, com hem recordat en citar María Zambrano. Heus ací alguns suggeriments:

1) Anàlisi i coneixement propi, gràcies a una metòdica introspecció sense autoenganys (discerniment), contra el narcisisme actual de perpetu adolescent.

2) Obertura a l'altre contra l'individualisme, tot potenciant el diàleg i la relació humana.

3) Superació dels temors a la revisió del passat de la pròpia vida davant de qualsevol estudiada amnèsia.

4) Obertura al misteri, a la transcendència, contra qualsevol reduccionisme antropològic i espiritual, tot propiciant una nova "religació" en el sentit de X. Zubiri, és a dir, "una dimensión formalmente constitutiva de la existencia" (ZUBIRI, 1963: 373).

Els qui creiem, com Pascal, que "l'home és una canya, la més feble de la naturalesa, però és una canya pensant" (*Pensaments*, 264), capaç de saber per què mor i per això mateix més noble que el botxí que el mata, donem la benvinguda al *Diari* de sant Francesc de Borja i felicitem de tot cor els qui han fet possible la seua edició.

BIBLIOGRAFIA

BORJA, 2010: Francesc DE BORJA I D'ARAGÓ, *Diari*, edició i traducció de Joan Iborra, amb la col·laboració de Maria Tolrà, pròleg de Josep M. Benítez, València: Editorial Tres i Quatre, 2010.

LOIOLA, 1990: Ignasi DE LOIOLA, *Ejercicios espirituales*, edició de C. de Dalmases, Santander: Sal Terrae, 1990.

TERESA DE JESÚS, 1962: TERESA DE JESÚS, *Camino de perfección*, dins *eadem, Obras completas*, a cura d'Efrén de la Madre de Dios i Otger Steggink, Madrid: BAC, 1962.

ZAMBRANO, 1988: María ZAMBRANO, *La confesión: género literario*, Madrid: Mondadori, 1988.

ZUBIRI, 1963: Xavier ZUBIRI, *Naturaleza, Historia, Dios*, Madrid: Editora Nacional, 1963.